

որ անունով միայն յիշուած է, ըստ Հ. Սարգսեանի, Վենետիկի վանքի արձանագրութիւններուն մէջ:

Եւ անշուշտ բաւականի ծարար եւ վարպետ եղած է որ կրցած է թահմազ խուլի խանի պէս մէկու մը բոխին անուանուիլ, եւ յետոյ ալ երկար տարիներ ապրելով Բասրա, կրցաւ հարկաւ հոն ալ մեծ անուն եւ համաւառնեալ, որու մասին դժբախտաբար ծանօթութիւն մը ընձաւ չունինք. գիցէ որ մը ժամանակը, խորհրդաւոր յայտնութիւններ ընէ մեզ այդ մասին:

Իւր Պետրոս զաւկէն զատ՝ ունեցած է նաեւ ուրիշ զաւակ մը Գրիգոր անուն, որ կարծեմ՝ Թրիեստի մէջ վաճառականութեամբ զբաղած է, թէեւ Հայր Աթիւն այս երկուքին մասին ալ բան չի գրեր իւր Հայ-Վենետիկ մէջ, Պրճան — յիշատակին՝ Վենետիկի այն Հայ Գաղութին, որ ԺԴ — ԺԶ դար նշանաւոր եղաւ եւ հազիւ մինչեւ 1717 դարուն վերջն ապրեցաւ: Բայց Հէրմէթեան Եպիսկոպոս Տէր Սիմէոն Եպիսկոպոսը խումբ մը ուրիշ Հայ բոխիներու՝ որոնք ապրած են Վենետիկի մէջ եւ անունով միայն յայտնի են. ասոնք են՝ 1. Անճելոյ՝ որդի Ալեքսանեան Նիկայի, վախճանած 1796ին. 2. Գոմինկոս Աղէքսանդրեան Թոռը վերոյգրեալ Նիկային, նշան 1806ին եւ վախճանած 1870ին, զոր ճանչցած է Հ. Աթիւն: Նշանակէ 3. Մարկոս Հայրապետեան վերաբոյժ մը: 4. Պօղոս Մանուէլ Հէհրիման, եւ 5. Յովհաննէս Սեդրուհեան, որոնք բոլորն ալ ուսած են՝ ըստ Աթիւնի, Պատուայի բժշկական Համալսարանին մէջ:

Եպիսկոպոս Հէրմէթեան բժշկէն զատ, Զուղա ընծայած է շատ բժիշկներ, որպէս՝ Մայնաս բժիշկ Զուլայեցի, Դատուր բժիշկ, Մինաս բժիշկ Ուսպէլեան, Պետրոս բժիշկ Քալանթարեան եւ ուրիշներ, որոնց մասին պիտի ջանաք գրել ուրիշ առթիւ:

Բնիւս, 5 Մարտ, 1904:

Տնօր. ՎԱՐՈՒՄ Ե. ԹՈՐԳՈՄԵԱՆ

«Հայ-Վենետիկ», էջ 505—506:

ՄԱՅԻՍԱԳՐԱԿԱՆ

ՆՄՈՆՈՍ ՄԵԿՈՒԹԻՐՈՒՆԸ ԳԻՐԳՈՐ ՄԱՅԻՍԻՆԵՐԱՆԻ ՀԻՆԻ ԺՈՒԹԻՑ

Քիչ ուրախական երեւոյթ չէ մեր նախնեաց երկերուն օր ըստ օրէ մատենագրաններու մօտ խորշերէն ի լոյս ընծայուած եւ ընդհանրութեան հանրամատչելի եղած տեսնելը: Այս կարգի երեւոյթներէն մին համարելու ենք նաեւ «Նոննոսի», Գր. Աստուածաբանի ինչ նշգրուածոց մէջ եկած հեթանոսական առասպելաց մեկնութեան հայ թարգմանութիւնը, որ թէեւ պիտոյց անծանօթ մնացած չէր ցայժմ, սակայն այսօր ամբողջական եւ մաքուր տպագրութեամբ ի ձեռին տեսնելը շորհալուութեան զոյղն արտայայտութիւններ պիտի չլինէ, մանաւանդ յատկապէս այս կարգի գրութիւններով զբաղողներէն, որոնց ուշագրութեան կը յանձնեմք մատենան, մերովսանն հետեւեալ քանի մը հարցումներուն — որոնք կից կ'ընթանան գրեթէ ամէն նորագիտ գրածոց — թեթեւ պատասխանելով: Նախ թէ ո՞վ է Նոննոս. 2. որոնք են իւր երկերն եւ հրատարակութիւնները. 3. Հայ թարգմանութեան հրատարակութիւնն ո՞ր եղած է, ի՞նչ ձեռագիրներու վրայէն. ի՞նչ աղբւր ունին ձեռագիրը իրարու եւ այժմեան յոյնի հետ. 4. Հայ թարգմանութիւնն քանի՞ն տեղի ունեցած է. 5. ի՞նչ ազդեցութիւն ունեցած է հայ մատենագրութեան վրայ եւ վերջապէս 6. թէ ի՞նչ պէս է թարգմանութիւնն եւ անոր ոճը:

1. Նոննոսի հայ թարգմանութեան ժամանակն որոշելու համար շատ կարեւոր է այս առաջին հարցման պատասխանը, որ դժբախտաբար մօտ չողի մը տակ կը մնայ տակաւին: Եկե՛ք. Պատմութիւնն այլեւայլ անձինք կը գնէ այս անուամբ մեր առիւժ, այսպէս 1. Նոննոս, որ 449ին Նիքիսոսի շարժողովէն Եդեսիայի նպիսկոպոս ձեռնադրուեցաւ: 2. Նոննոս Պանոպոլիտեցի. երեւելի քանաստեղծ մը ի վերջ իշոյ Դ դարու, որ ծաօթ է իւր «Դիոնեսիականք»ով: 3. Նոննոս կրօնաւոր մը, որուն անունը յայտնի է Ե տիեզ. Ժողովոյն պատմութեանէն:

Ո՞վ է ասոնցմէ ճառելի գրութեան հեղինակը: Հայկական թարգմանութիւն հեղինակի անուն չգրեւով, — գոնէ հնագոյն ձեռագրաց մէջ — ի վիճակի չէ մթութեան չողն երկփեղկելու: Եւսեպիոսի եւ լատին

Թարգմանութեան տպագիր ծախսները կը կրեն Սոննոս կրօնաւորի կամ Աքքայի մը անունն. եւ այս ծանցութեամբ էր ցայժմ բուն վաւեր հեղինակ:

Ի մերոց այլեւայլ կարծիք յայտնուած է: Առաջին անգամ — որչափ գիտնէր — գրութեանս հեղինակի անունն «Նոննոս» կը յիշէ բազմաբարձր Լ. Յ. Չախապեան իւր հրատարակած Գիրք Պիտոյիցի¹ ծանօթութեանց մէջ, ուր այլեւայլ հաստատանքներ եւս ի մէջ կը բերէ: Ապահովապէս լատին Թարգմանութեան խորագրէն ազգուած: Գեր. Լ. Սոմաբլան² (եւ անկէ Neumann³) կը գրէ Nonno, Poeta Greco fiorito nel presente secolo quinto. Ուրեմն ըստ Գեր. Լ. Սոմաբլանի եւ Neumannի է գրութեանս Հեղինակ մեր վերջիշեալ երկրորդը, որ Գ յարու վերջերը կ'ապրէր: Հայ-կազնեան Բառագրոց հեղինակք կ'անուանեն «Նպիկոպոս», հետեւաբար առաջինը⁴ ըստ այսմ մերիններուն քով եւս, որոնք ազգուած են Բիլլիոսի լատին Թարգմանութեան խորագրէն, անորոշ է:

Անցեալ դարու վերջերը Նորագոյն տեւտիկին մ'ըբաւ գերմանացի գիտնական մը, Պաշիք (Patzig), իւր «De Nonianis in IV orationes Graegorii Nazianzeni commentariis» լատիներէն գեղեցիկ ուսումնասիրութեան մէջ⁵, ուր մանրաբնէն հետազոտելով «Նոննոսի», ձեռագիրներն⁶ եւ անոր գրութեան բիւզանդական մատենագրաց վըսյ ըրած ազդեցութիւնն խնդրոյն բարբոքին նոր կարգաբարձր կու տայ: Գիտնականիս քննութիւնն բարբոքին նոր եւ

¹ Վենետիկ 1796. հմմտ. էջ 6, 26, 63, 82, 89, 99, 111, 164:

² Quadro delle opere di vari autori anticamente tradotte in armeno. Venezia 1825, p. 18.

³ Versuch einer Geschichte der armenischen Literatur. Leipzig 1836, p. 80, ուր կը կարգաւոր «Von Nonnos, dem bekannten griechischen Dichter dieses Jahrhunderts (se. V)».

⁴ Հիւ. Ա. Յառաջաբան էջ 16, բայց այնպիսի բացատրութեամբ մը, որ կարծեմ կու տայ թէ այդ տողերու գրիչն ալ լատ. զի գրածը ժամանակի, եւ ծանօթացած է Արշակունց անուան լատին Թարգմանութեան խորագրէն. «Նոննոսի յոյ՝ է-դի-ն-դոսի է հիւ գրքս բացատրութիւն հեղինակեան առաւելեաց յիշատակելոց յայլ եւ այլ ճառս Գրիգորի Աստուածաբանի հեղինակութեան եւ կշտամբութեամբ: Չյառաջաւ ընտելիքն ուր դիտուի բայց իայ տղիքն Խորհրդանշանն է յառեւ ընդ յայտնի առնալիք Նոննոսի».

⁵ Lipsiae 1890, 4°, pp. 42.

⁶ Կանխեմք ըսել որ քննադատն անծանօթ ըլլալով Հայերէն Թարգմանութեան. խնդիր չ'ընէր ամենիւր հայերէն ձեռագրաց մասին. հետեւաբար հոս եւս այլուր ձեռագիրք ըսելով յուշարեմը իմանալու է:

«Նոննոս», անուան համար շատ կարեւոր ըլլալուն, հարկ է քիչ մը ծանր նկատել:

Ըստ Պաշիքի (անգ էջ 24.) Մեկնութեանց հեղինակին անունը Նոննոս ցայժմ գիտնականներէ աւելի դիւրութեան քան թէ ճշմարտութեան համար կը գործածուէր, վասն զի հնագոյն ձեռագիրներէն եւ ոչ միայն մէջ գրուած կը գտնենք այս Մեկնութեանց հեղինակի անունը: Առաջին անգամ յիշեալն կու գայ ամենէն յոռի ձեռագրաց մէջ, որոնց ցանկը մի առ մի յառաջ կը բերէ Պաշիք վերջիշեալ գործին մէջ (էջ 8). որոնց մէջ Երիցագոյնն է Պարսիսեան Թիւ 522 ձեռագիրն, գրչութեամբ 1443էն: Այս ձեռագրին մէջ իւրաքանչիւր ձառի մեկնութեան սկիզբը հետեւեալ խորագիրներուն կը հետեւիպիւր. Թայտնութեան ձառի՝ Թո՛ւ ա՛տօ՛ս մօնօչօ՛ս Նոնօս Է՛նչիչիօս: ք. տ. լ. Բարսիլի գերեզմանականի՝ Թո՛ւ մօ՛թօ՛ Նոնօս սոնաչաղի ք. տ. լ. Ընդդէմ՝ Թուլիոսի Ա եւ Բ արծանականներու՝ Թո՛ւ ա՛տօ՛ս մօ՛թօ՛ Նոնօս սոնաչաղի ք. տ. լ. Լատին Թարգմանութիւնն (Բիլլիոսի) ունի՝ Patris Nonni coelectio etc. Eusdem Nonni enaratio etc. Միշեւոս երեք ամենէն ընտիր եւ հնագոյն ձեռագիրք առանց հեղինակի անուան են: Այս երեւոյթը այլազգ անհատներ է մեկնել, կ'ըսէ Պաշիք, բայց թի՛ւ ենթագրելով թէ ծն գարէն քիչ յառաջ արդէն սկիզբ եղած էր, եւ երբ ծն գարուն գրականութիւնն վերանորոգուեցաւ, այնուհետեւ անխտիր սկսաւ գրուիլ այն մեկնութեանց ձախտը իւրեւ վաւեր հեղինակի անուն: Բայց այս տակաւին մեղմագունէն ի ծանրագոյնս յառաջանալու համար. վասն զի Վիեննայի Թիւ 120) ձեռագրին մէջ, ուր Սոննոսի այս գրութիւնն կը գտնուի, էջ 96 գուռաւ թանաքով գրուած կը կարգաւոր. NONNOV MO-NAXOV τιτος ἔοικεν, τισιν, et Bilus ita prodidit. «ἔοικεν τισιν բառերն այնպէս գրուած են, կ'ըսէ Պաշիք, որ առաջին Տայեցուածքին պիտի կարգայի Է՛նչիչիօս, բայց սոյն մատենագրարանին գրապետը տալափուտական ցուցնելով ընթերցում, մեծապէս նպաստուած անոր աղ-դարարութենէն, տեսայ թէ իրօք ἔοικεν τισιν գրուած է: Գունարեւն բառերն նոյն ձեռքէ են, ոսկից նաեւ լատիններէն. թէեւ գերեզման ձեռք տարբեր է, սակայն թանաքը նոյն է. եւ հազիւ հնար է ջրել, թի՛ւ ըսեմք թէ Բիլլիոսի տպագրութիւնէն յառաջացած են յուշարեւն այն բառերը: Դոյդն Նշանակութիւն չունի նաեւ Մոսկուայի (Mosquensi) Թիւ 54 ձեռագրի քիչ

այն իջի ճակատը, ուր Նոննոսի մեկնութիւն-
ներն իր բովանդակութիւն, գրուած Հետեւեալ
խօսքերը, Սօս էօտս ածոյն ի ձեռնդ տօ՛ւ
'Αγίου. ἀλλὰ Νώννου τοῦ ἀββᾶ. Ձեռագիրն
թեւեւ Բիւլիոսի լատին թարգմանութեան ապա-
գրութենէն յառաջ կրնայ եղած ըլլալ, ինչպէս
կ'երեւայ, սակայն ջորշափ որ նորագոյն ձեռքէ
տեւեղուած են այն խօսքերը, ոչ ինչ իւր
Հնութեան Հեղինակութիւն ունին: Եղբոր պէտք
է բռնել նաեւ Բրիտանիական մատենադարանի
թիւ 18231 Addit. ձեռագիրն Համար, ուր
Հոննոսի այն մեկնութեանց սկիզբը գրուած է
նորագոյն գրչէ Դո՛ւ մթթ՜՜ Ոնոսս սυναγոցոյն ի
ձեռնդ տօ՛ւ ի ձեռնդ տօ՛ւ ի ձեռնդ տօ՛ւ ի ձեռնդ տօ՛ւ
շատ յառաջ ծանօթ ըլլալ գրութեան Հեղի-
նակ' Հոննոս, միթէ Հնա՛ր էր Մարքիմոս անուն
մէկուն ընծայել Թ. Գարուն, ինչպէս կը պա-
տճճէր բիւզանդական մատենագրաց ամանց
քով:

Բայց Պաղիգի Նոննոս անուն Բիւլիոսի
եւ Մոնտապուաթոսի ապագրութիւններէն (վան
զի Մոնտապուաթոսի գործածած յոյն ձեռագիրն
մէջ եւս անուն չի յիշուիր), այնպէս որ շատ
մը քիտանական անձնիք, այսպէս լատինացի, Գուլ-
կաւոս եւն, (եւ ի մերջ Սոմալեան) Նոննոս
անուն ներքեւ իմացան Դիոնեսիականքի Հե-
ղինակ զՊանոպղոսեցիին, որոնք սակայն լոկ
անունն նմանութենէն այդ սխալ կարծեաց
եկած են, ինչպէս դիտելու առայ Բիւրարտոս
Բեկդիոն. որովհետեւ այն Մեկնութեանց մէջ
պատմածններէն շատերը արամաշափապէս կը
հակառակին Դիոնեսիականքի վարդապետու-
թեան. եւ Հարկ է որ Պանոպղոսեցիին տարբեր
մէկն ըլլայ այն Հոննոսը:

Բայց գտնաւորով բուն խնդրոյն կ'ըսելք թէ
նախնապէս Հեղինակի անուն չունէր գրութիւնս
Ասոր յայտնի վկայ կանգնած են բոլոր Հնա-
գոյն յոյն ձեռագիրք. զոյգն նպաստ չի մատու-
ցաներ առ. այս նաեւ Հայ թարգմանութիւնն,
որ նմանապէս չի կրեր Հեղինակի անուն, ինչպէս
ըսինք, Հետեւաբար նաեւ իւր սկզբնագիրն ալ,
որ գրեթէ Հեղինակի ժամանակներն կը շօշափէ,
եւ — Ձ. դարուն արդէն նոյնպէս կը գտնուէր:

Ասկից յառաջ եկած են Հոննոսի եւ
Մարքիմոսի անուններն: Այս. Հայրցման պա-
տասխանելու Համար գրաւորապէս իր պահի,
կ'ըսէ Պաղիգ, բայց թերեւս Համոզեցուցիչ
ըլլայ եմթագրութեամբ պատասխանել, թէ
երբ Թ. դարուն բիւզանդական մատենագրու-
թիւնն սկսաւ ոգի առնուլ, կենդանանալ, եւ

հետզհետէ փոշնեցու մէջ թաղեալ գրքերը
յերեւան գալ, արիւնհուրի եւ կրասութեան
առնուիլ, ընթրիւնակողներէն եւ գործածողնե-
րէն խնդիր ծագեցաւ թէ ո՞վ է այս Մեկնու-
թեանց մատենագիրը եւ երբ գրուած է.
ոմանցմէ, գրոց Հնութիւնն եւ հռչակը նկա-
տուելով, Հոննոսի Պանոպղոսեցոյ՝ որ միւս
կրօնաորներէն աւելի տեղեակ Հնութեան կը
համարուէր, եւ արշիւններէն Մարքիմոս Խառա-
վանողի, զոր է դարու սկիզբներէն Գր. Աս-
տուածաբանի ծառից մեկնիչ կը ծանշային
արուեստաւ:

Թեւեւ ենթադրական է առ ժամայ իրն-
դիրը, սակայն արդարեւ զայն ոչ որ պիտի
իշխէ Ժտուել, թէ Շոյն Մեկնութեանց մէջ կան
բաներ, որոնցմով Հնար է գրութեանս Հեղի-
նակի ժամանակն որոշել: Թողլով այն կէտն թէ
Հայերէն թարգմանութիւնն Ձ. դարու առաջին
կիսուն կատարած ըլլալով՝ անկէ յառաջ
ապրած պիտի ըլլայ Հեղինակն, ներքին ցոց-
մունք իւր կը հաստատեն: Վասն զի գրութեան
ոճէն կը տեսնուի թէ Հեղինակի ժամանակն
դեռ ոչ փիլիսոփայական ուսումն արած էր եւ
ոչ Հեթանոսական սովորութիւնք քրիստոնէից
սովորութիւնք տեղի ունեցող գագառն էին. այս եղաւ
կացութեան կը հասնիք Մեկնութեանց Հե-
տեւեալ խօսքերէն. «Իսկ արդ. (յուս. սոյն)
մեկնիչն Պաղատնի այսպէս ասեն» (Գ. Իգ.
էջ 34.) «Իսկ արդ. այժմիկ մեկնիչ իմա-
սասիրացն ասեն» (Գ. Իգ. էջ 37.) եւ այլուր
Περὶ δὲ τοῦ φαλλοῦ ἡδὴ εἰρηκαμεν τῷ πρώτῳ
λόγῳ, ὅτι ἀκυδάρτον τι ἦν αἰδοῖον ἔχον, ὃ
ομοιοῦσι νῦν οἱ μῖμοι θεράττειν, ὃ καλοῦσι
φαληγάριον, καὶ τοῦτο ἔχουσι ἐν τοῖς Διονυ-
σίοις x. t. λ. Հայերէնն միայն առաջին մասը
ունի. «Իսկ յաղաքս փաղաքացն ասացաք յառաջ-
նու՛մ Ծառն» (Գ. 19. յոյն In v. II. 19.) «Իսկ
Հիւլեւ — ցոյք եղինեացիք, առ լեւանկողման կա-
րիացուց, անպա՛մբ ամանք արձատեսելք հաստանին
զինքեանս, նախնի սովորութեամբն բմանեալք»
(Ա. Բ. էջ 4. յոյնն մէջ չկայ այս կտորը):
Ասոնք այնպիսի ասութիւններ են, որ Գրիգորի
(† 381) ժամանակէն շատ ետքը գրուած չեն
երևում:

Իսկ Հայրենիքը. Հաւանական կ'երեւայ
թէ Ասորիք կամ Պաղեստին էր. վասն զի ընդ-
դէմ Յուլիոսի Բ. արձանականին մէջ կը կարգաւոր
«Որպէս եւ իս տնիսի յԱղբարանդիտոս պա-
կերս ոմանս փոքուն», (էջ 74), ուր աւելի ձա-
նապարհորդ քան թէ Եգիպտոսի անդրեանծին

ընտելիչ կը ցուցնէ ինքզինքը: Այս ամէնը ի նկատի ունենալով՝ Պաղտգ վերջակէտ կը գնէ իւր քննութեան, ըսելով թէ գրութեանս հեղինակն Ջ. դարուն սկիզբներն ապրող ասորի մէկն է:՝ Բայց չայ թարգմանութիւնն ունելի հաւանական Ե դարը կը ցուցնէ:

Արդ՝ ինչպէս տեսնուեցաւ, Նոնոս անունն անվաւեր է այս ժողովածոյիցն ճակատը, հետեւաբար պիտի պահանջուի, որ ըլլայ նաեւ տարագիր մատենագրութեան պատմութեան մէջէն. սակայն դիւրութիւնն կը ստիպէ, եւ արդէն սովորութիւն եղած է գոնէ գրականութեան մէջ այսու անուամբ յիշել գրութիւնս, ինչպէս կ'ընեն Պաղտգի այս գործին ծանօթ եւրոպացի գիտնականը,¹ որոնց կը հետեւինք մենք ալ:

2. Ե—Ը գարեդէն, երբ տակաւ տակաւ սկսաւ մարիլ առաջին Հայրաթոսական ժամանակի եռանգն եւ. ըստ պիտոյից այն խառնալոյզ դարերու՝ Ս. Հարց գրութիւններն ձեռքէ ձեռք կը յափշտակուէին, բիւզանդական մատենագրութեան պատմութիւնն, այլ եւ այլ մեկնադական գրութիւններ կը հանէ մեր առջեւ, որոնց մէջ աննշանակ գիրք չի բռներ նաեւ Գր. Աստուածաբանի գործոց մեկնութիւններն, որուն քաղցրաբան թէ արձակ եւ թէ չափական գրուածներն ունեցած են հմուտ մեկնիչներ. ոմանք նպատակ առած անոր աստուածաբանական խրթին տեղերն պարզել, այլք գրութեանց հոգեւոր իմաստն լուսաւորել եւ մաս մըն ալ հեթանոսական դիցարանական անխաբովութիւններն, որոնք անթիւ են Աստուածաբանի գրոց մէջ եւ շատերուն անիմանալի, դիւրահասկանալի ընել անհմտից: Առաջին երկու խմբերու վրայ խօսինք մեր նպատակէն դուրս է, Գ. խումբն է, որ յատկապէս պիտի զբաղընէ զմզ: Այս կարգի մեկնութիւններէն 5 կտոր ունինք, որոնք կը պարզեն Աստուածաբանի հետեւեալ ձառնը. Ա. ի Մկրտումի Յիսուսի Քրիստոսի. Բ. Գամբանականն ի Ս. Բարսեղ, Գ—Գ, Ա եւ Բ. արձանականքն ընդգէմ Եղեղիանոսի եւ Ե. Գամբանականն ի Ս. Նիկիայի անու վկայ: Առաջին

շորին յոյն բնագիրները հասած են մեզի. իսկ հինգերորդին միայն Հայերէն թարգմանութիւնն: Թէ ամէնն ալ մի եւ նոյն գրչի արտագրութիւններ են, տակաւին տարակոյն չէ յաւուցուած են կասկածի տեղիք ալ չկայ. վասն զի նախ միեւնոյն ոճն կը փայլի իւրաքանչիւրի մէջ եւ երկրորդ գրիթէ ամէն տեղ ի միասին կը գտնուին. ի բաց առեալ Ե. ը, որ կ'երեւայ թէ հին տառերն արդէն ինկած էր յունարէնի մէջէն:

Ընդգէմ Եղեղիանոսի երկու արձանականաց մեկնութեան յոյն յորի ձեռագրի մը վրայէն լատին թարգմանութիւն մը հրատարակեց Ե. Բիլլիոս ի Պարիս 1569ին Գր. Աստուածաբանի ձառից ետեւ ուրիշ քանի մը մեկնաց, այսպէս Նիկեոսայայ, Եղիայի գրութեանց հետ: Այս տպագրութիւնն վրայէն լոյս տեսան ապա ուրիշ տպագրութիւններ եւս ի Պարիս եւ ի Կոլոնիա: Եւնարէն բնագիրն 1610ին ի լոյս ընծայեց առաջին անգամ Հոդկ. Մոնտատուտիոս յեդնոս. ի Ս. Բարսեղ դամբանականն մոնաքեան երկու ձեռագրի վրայէն հրատարակեց Փրիք. Կրիցցերոս յամի 1817: Ի Մկրտումի Յիսուսի Քրիստոսի եւ Գամբանականն ի Ս. Բարսեղ ձառնը մեկնութեանց նորագոյն տպագրութիւն մը հանեց 1839ին Ժիրմաւուրն Ա. Մայի իւր Specilegium Romanumի Բ հատորոյն մէջ: Այս ամէնն ի մի ամիոփոփելով լուսաւոյն հրատարակութիւն մ'ըրաւ Migne Հայրաթոսութեան յունական Հարց շարին 12 հատորին մէջ, դժբախտաբար առանց ձեռագրաց համեմատութեան:

3. Ինչպէս յիշեցինք Աստուածաբանի գրոց այս մեկնութիւններն մեր նախնիք եւս պահած են Հայկական թարգմանութեանք եւ որ քիչ շատ ծանօթ էր եւ կը գործածուէր. այսպէս գործածած են Հ. Զահարպեան, Հ. Ա. Բաւգրատունի,¹ Հ. Բ. Հեղինակք եւն: Բայց՝ այսու հանգերէ տակաւին յատուկ ուշադրութեան չէր առնուած: Հ. Զարհարեանի իւր «Մատենադարան Հայկ. թարգմանութեանց նախնեաց» երկին մէջ բառական ծանրալուծութիւն տուած է այս գործին եւ յատուկ տեղ ալ նուիրած (էջ 635—645), ուր յատալ կը բերէ ոչ միայն իւրաքանչիւր ձառի մեկնութեան խորագիրը, այլ եւ իւրաքանչիւր հաւառածի առաջին տողերը, որով շատ կրնար նպաստել եւրոպացի բանասէրներուն: Սակայն

¹ Itaque cum res ipsa, quam supra posui, tot tam claris argumentis confirmetur, non verer, ne multum a vero aberremus, si inaeunte sexto saeculo ab homine Syro hos comentarios scriptos esse existimus. l. c. p. 42.

² Այսպէս K. Krumbacher, Gesch. der byzant. Lit. p. 44. 1897, pp. 137. 680. O. Bardenhever, Patrologie, Freiburg im B. 1894, p. 271, եւ ի Wetzler und Welte's Kirchenlexikon, Հատար Թ. Բ. 1904. Freiburg 1895. 448.

¹ Սուսիէի Արեւստ բանական. Անեռակի 1825. էջ 87—72. Ծանօթութիւնք թարգմանիչն, ուր ընդարձակ հատուածներ ի մէջ կը բերուին:

եւ այս դեռ ամբողջական հրատարակութիւն մը չէր եւ հարկ կարեւոր էր ամբողջապէս հրատարակել, զոր բտմաննեց չանդան Հայագիտութեան պատուական թերթին գործունեայ արկնինքներէ մին՝ Յարգ. Յակոբ Մանանդեան, հրապարակ հանեց նախ նոյն թերթին մէջ,¹ եւ ապա առանձին՝ «(Nonnos) Die Scholien zu fünf Reden des Gregor von Nazianz» տիտղոսին: Համառոտ երկրէն Յառաջարանի մը անմիջապէս կը յաջորդէ բուն ընդգիրն՝ համեմատուած այլեւայլ ձեռագիրներու հետ, որոնց տարբերութիւններն նշանակուած են ի ստորեւ ծանօթութեանց մէջ: Հայկական թարգմանութեան մէջ ձառից մեկնութեան կարգն ու խորագիրներն հետեւեալ կերպով են. Ա. «Ժողովարանք մեկնութեան (Z չունի) պատմութեանցն (Z չունի ն, այլ առասպելացն) այնոցիկ, զորս յիշատակեաց Գրիգոր (Z չունի) Աստուածաբան ի ձառին Մկրտիմեան Տեառն մերոյ Յիսուսի Բրիտտոսի» (Z կը յաւելու՝ որ է սկիզբն Դարձեալ իմ Յիսուս եւ դարձեալ խորհուրդ) (էջ 3—13). Բ. «Հաւաքումն մեկնութեան պատմութեանցն (Z մեկնութեանց առասպելացն) զոր յիշատակեաց Գր. Աստուածաբան ի գերեզմանական բանի (Z բանսն) Ս. Բարսղի» (էջ 14—24). Գ. «Մեկնութիւն այնոցիկ (Z կը յաւելու՝ առասպելաց) որ եւ յառաջնում (Z յառաջնումն Յուլիանոսի յարձ...) արձանականին եղն յիշեալ (Z կը յաւելու առ ի) պատմութեանցն (էջ 24—64). Դ. Նմանապէս պատմութիւն եւ այնոցիկ, որ յերկորդում արձանականին, (Z կը յաւելու՝ առասպելացն զորս յիշէ Սուրբն Աստուածաբան) (էջ 64—80). Ե. «Եազարս որոց ի Ս. Կիրիլանոսի ձառին գրեցան հեթանոսական իրաց բանք» (Z Յաղապս որ ի սրբոյն Կիրիլանոսի ճառին դարձեալ է հեթանոսականացն իրաց բան) (էջ 80—81): Այս կարգը պահուած է ամէն ձեռագրի մէջ, մինչ յունարէններու մէջ խառն է. թէեւ կան գրչագիրներ ալ, որոնք ճիշդ մերինին նման ունին, ի բաց առեալ Ե.էն, որ ոչ մէկ ձեռագիր ունի. այսպէս լաւ բնութեան Մատենադարանի օրինակը:²

¹ ZAP. 1903.

² Marburg (Hessen) 1903, pp. 81.

Հայ ձեռագրաց այս կարգէն աւելի սկզբնական կ'ընէ. այն զի միւս ձեռներու մէջ Հեղինակն ասել տեսչութիւն կ'ընէ «զոր յառաջնում ճառի ստացաք» եւն խօսքերով, որ ըստ հայերէնի ունիլ կու գայ:

Հրատարակութեան հիմ ծառայած է Էլմիածնի Ա (= Թիւ 1775. Կար 1733) ձեռագիրն, գրչութեամբ անցման բոլորգիր, ըստ Հրատարակչին Ժ.Գ. դարէն եւ օգնական B (= Թիւ 2093, Կար. 2050) Ժողովածոյքէն, գրչութեամբ 1223, որուն տարբերութիւնք նշանակուած են խղճի ի ստորեւ ծանօթութեանց մէջ. ընտրելագոյն ընթերցուածոց մէջ, նաեւ Ա բնագիրն սրբագրելու ծառայած է. Այս երկու օրինակէն զատ ծանօթ են Հրատարակչին նաեւ Վենետկոյ կրկին ձեռագիրներն Հ. Զարբհանեանի «Մատենադարան» էն. որոնցմէ մին (Z) ըստ վկայելոյ նոյն Հօր եւ ՀԲ. «Հնագիլ մատենի», մէջ կը գտնուի, գրչութեամբ 1208էն, եւ միւսն (Z') աւելի նոր անթոնական. Էլմիածնի Թիւ 1650 (Կար. 1608) Գիրք Պատճառացի (C) մէջ գտնուած խմբագիր օրինակն եւ 1808 (Կար. 1765) Ժողովածոյն, որոնց տարբերութիւններն չէ նշանակած Հրատարակչին, չգիտենք ինչ պատճառաւ. վասն զի ինչպէս յաջորդաւս պիտի տեսնենք, Վենետիկեան (Z) օրինակն տեղ տեղ ունի բաւական ընտիր եւ տարբեր ընթերցուածներ, որոնք բնագրանթնութեան համար շատ նշանակալից են: Ա եւ B օրինակներն կը ներկայացընեն իրենց վրայ A' եւ B' օրինակներ եւս. մին լուսանցարութեամբ եւ միւսն երկրորդ ձեռքէ սրբագրութեամբ, A', որչափ նկատեցինք, ուրիշ ձեռագրի մէջ հետ համեմատութեան արդիւնքն է, թէեւ «Գրիշ» եւ թանաքը չեն տարբերում բնագրի գրչին եւ թանաքին» (էջ 3.) եւ որ ջիշ բացառութեամբ կը միարանի Հ. Գարեգին Վարդապետի (Z) օրինակին հետ: Զեռագրին (A') ընթերցուածներն բաւական հին համարուած ենք, ըստ որում Ժ.Գ. դարու ձեռագրի մէջ կ'աւելցուի հաւանականաբար Թ—ԺԲ դարու օրինակէ մը:

B', որ «մի նոր գրչի սրբագրութիւններ են», B' վրայ, յամենայնիւ նոյն սկզբնագիրը կ'ընծայէ, որմէ ծագած է նաեւ Z'. Այս լուսանցարութեանց ինչ արժէք ունենալը դիւրին է իմանալը. եթէ միայն ի համեմատութիւն առնուիք Z'ին հետ:

Ահատարիկ A, B, Z եւ A', B' ձեռագիրներէ հանուած համեմատութիւն մը:

17, 27. AB. Եազարս փոխադրութեան Ելմիածնի ընդ կուսին. որ է եղեալ յի—նիւրբ պատմութեան յոյնական ընդգէւէ Եազարսի Եզրում յընդհայ

1 Z ծանօթ է մեզ Զարբհանեանի «Մատենադարան» էն, ՀԲէն եւ Սաւակէի թարգմանիլ ծանօթութիւններէն:

պատրաստ գացի խնդրողացն, (Թղ. 257բ)։ «Եղի ի ճառի սաս՝ ես զառասպելն զոր նախատեսաց Աստուածաբան զՅովսէփն»՝ զի առն ձեռն պատրաստ լիցի վարժապետաց եւ ուսումնասիրաց ամենեցուն» (264բ)։ Լ. Տաշեան լուսմադիր եղած էր արդեն 1895ին, թէ սողերս Նոննոսի այս մեկնութիւններն կ'ուզեն ակնարկել, երբ կը գրէր։ «Ասոր եւ նմանեաց մէջ Յառաքարանիս Հեղինակը Գրիգորի Աստուածաբանի խօսքերը մեկնելու աստեւ այնպէս կը ցուցնէ թէ Նոննոսի գիրքը ծանօթ էր իրեն»։²

Գրեթէ իւրաքանչիւր ճառի մեկնութիւնն կը գտնենք հոս, բայց չէ այն կարգաւ, ինչպէս կը գտնենք Նոննոսի հայ ձեռագրաց մէջ, այլ Հեղինակը իւր կարգին յարմարացած է զՆոննոսի՝ Նոննոսի վարած է նաեւ ճառերու գլխակարգութեանց մէջ. ստեղծ կը պատահէր ճառաբանութեանց, որով եւ կրկնութեանց՝

Թէեւ իւրաքանչիւր ճառ կ'աւտուի հոս, սակայն փոքր համեմատութիւնն մը կը տեսնուի թէ ոչ թէ բառական յառաջ կը բերէ, այլ քաղաածօրէն։ Երբեմն Աստուածաբանի խօսքերը, զոր Նոննոս յառաջ կը բերէ, ի բաց կը թողու. երբեմն հաստատելի իմաստն միայն կ'աւտու. թէեւ ինչ ինչ տեղեր բառական կ'օրինակէ, որով այնչափ չէ նպատակը համեմատութեան. տեղին տեղին ընտրելագոյն օրինակն որդեգրու համար կրնայ օգտակար ըլլալ։ Գիրք Պատճառացի օրինակը կրնանք

1 Թէեւ հոս այսպէս կ'ըսէ, սակայն այս խօսքերէն թիւ 1 յառաջ կտոր մը բանաբան էր Գ. Ճառի (տպ. էջ 24) յառաջանելէ, ուր պարտաւ կը մտնուի։

2 Յոսեփ. էջ 229։

3 Հմմտ. Յուցոփ. Թիւ 47, էջ 213-233, յառաջադէպ Ե. 11, 35, 41, 3, 4։

4 Յապարի Բ. Հատուածին ԺԳ-ԻԱ գլուխներն ամբողջական կը պահեն. անոնց տեղ կը գտնենք Բեթ-Տէ-մալթի, Կրտսէի, Գրիգորիէսի ստուերի պատմութիւններն, որոնք Գ. Հատուածին մէջ ի Գարգիլէ Զորէն քանդակած են։ Գ. Հատուածի կարգն է. Պղտուսն. (տպագրի Գ. Իգ. չլուին), Վերջէն նորէն կու գայ ի Կարգիլէ, Գեանիկոստէն. (տպ. Գ. Իգ.) հոս կը կարգաւք «Գեանիկոստէն, զոր սա (տ՛) Գր. Աստուածաբան». բայց այսպէս չէ անոր յով. հաստատարագր զՆոննոս կ'անդարկէ)։ Քրիստոսոս կոչէ. Գ. կարգին Գեանիկոստէն անունն նորէն «Քրիստոսոս կը կրորդան. Արիստառք եւն. Պի. Թագորեանց նկատմամբ կ'ըսուի «Պի. Թագորեանքն ի Պի. Թագորայ տամբացը ուսեմաք զյուսեմ ոչ տաեմին, տաեմով թէ անք՛ հոս իւրայ եւ անծնացիւն եւն (Թղ. 287բ)։ Այս հատուածն չի գտնուի մեր ձեռքը եղած տպագիր Նոննոսի մէջ (էջ 31-2, ուր կայ միայն «եւ Ամենացիւն եւն մասը»), ինչպէս նաեւ Յուսեմեան բնագրի մէջ. բայց կայ նոյնն բառական Միաբանի հրատարական «Գրիքը Հերձմառորի, մէջ (Աղապար. շապատ 1892, էջ 17. Յաշեանի հրատարական Հրեմիշ լուսնի) սակայն ոչ թէ Պի. Թագորայ վարչապետութիւն, այլ «Որհնեալն. մին է ակնարկանը»։

ամենայն պատշաճութեամբ Նոննոսի նոր խմբագրութիւն կոչել։

Ո՞ր ձեռագրին կը համաձայնի։ — Որչափ մեր քննութիւնն ցոյց տուաւ, Ա'ին, եւ այն նախնական բնագրին. այս ինքն այն բնագրէն լուսնի իւր ծագումն, ուսկից նաեւ Ա' օրինակուած է. եւ իրօք ալ ինչպէս վերը յիշեցնիք, Ա' ԺԳ. դարու ձեռագրի վրայ լուսնայագրութիւն ըլլալով՝ Ը — ԺԲ. դարու ձեռագիր են. Թագիրէ կու տար. ըստ այսմ՝ ԺԳ. դարու մէջ գրող մըն ալ, Է — ԺԲ. դարու ձեռագիր կ'ենթագրէ։ Բերնէք քանի մ'օրինակ, որոնք աւելի ատենց յատուկ են։ Ա' ունի «Այլ իսկ թեման տեղիք անուն է. ուստի շոճին աւտուելի», խօսքն վերջը՝ «սուտ է իմթի միայն խաղաղ անուն է» (էջ 81, 6). Ը աղաւաղութեամբ «Բայց խթման խաղաղ անուններն (Թղ. 242բ)։ Ա' երկարայ (AB երկարանի 5, 12 ծօսոյ)։ Ա' Շոյնպէս (257բ)։ AB. Արարիւս. փշմամբ ինչ լի եղեւ. Ա'. Արարիս ինչպիսի ինչ լի եղեւ. Ը. Արարիս ինչպիսի ինչ լի եղեալ եւն. (Յուս. Ենծօօս ԴԵՆՅՈՅՈՅ լի Տօգուով եղեալ.) Եր միայն տեսնել նաեւ ձեռագրաց յոյնի Հնտ ունեցած աղբար. բայց կանխէնք ըսել, որ այս նկատմամբ պիտի չկարենանք մեր Յարգ. Ընթերցողաց գոհացոյցիչ պատասխան տալ մեզմէ անկախ պատճառով։ Վասն զի ինչպէս ըսուեցաւ, Migneի հրատարակութիւնն պարզապէս Մոնտակուտիոսի եւ Mailի տպագրութեան՝ արտատպում ըլլալով՝ առ նոյն համեմատութեան ձեռագրաց է. եւ Մոնտակուտիոսի ձեռագրին ալ այնչափ բնորոշացն օրինակ չի ներկայացնել. հետեւաբար Զ. դարուն թարգմանուած Հայերէնի ինչ վեճակի մէջ ըլլալը չի կրնար որդեգրել։ Եւ յիշուաի հարեւանցի համեմատութիւն մը գտնել այն եղբակացութեան հանեց թէ Յոյնն այժմու հանգամանաց մէջ շատ լեւրակատար է եւ կարեւոր է կրկին տպագրութիւն մը այն հնացոյն ձեռագրաց վրայէն, որոնք ցանկը կը դնէ Պաշիկ իւր ուսումնասիրութիւնն մէջ։ Ըստ մեզ լուսնեան տեսնման մատենագրանի օրինակն, որ հնութեան կնիք կը կրէ վրան, բառականապէս կրնայ նշանակութիւն ունենալ հայկական թար-

1 Միայն եւ ոչ ամբողջական կը հրատարակէ այս երկու ճառերը, այլ ի բաց կը թողու. այն հատուածները, որոնք կը գտնուին մի եւ նոյն հատորին մէջ հրատարակուած Կղզմասց մեկնութեանց մէջ. իսկ Կղզմաս շատ անգամ բաւական եւ երբեմն մեծ մասը միայն կ'օրհնակէ Նոննոսէն։ Միայն Կղզմասց մեկնութիւններն տպած է 38 հատորին մէջ, որով Նոննոսի գործածութիւնն աւելի գծաւորացած է։

գմանութեան համար: Հայերէն թարգմանութեան Ա եւ Բ ճառերու մեկնութիւններն կիսով չափ կը պակսին Migneի հրատարակութեան մէջ. իսկ Գ եւ Դ ճառերուն ընդհակառակն ունին աւելի հատուածներ, որոնք հայ թարգմանութեան մէջ կը պակսին, թէեւ ոչ ամէնովան զի կը պատահիք այնպիսի հատուածներու, որոնք արդէն զետեղուած էին հայուն Ա եւ Բ ճառերու մեկնութեանց մէջ: Չեն պակսիր նաեւ հատուածներ, որոնք հայերէնի մէջ երկու մաս եղած են, ցրուած մէկ մասն Ա կամ Բ եւ միւս մասն Գ կամ Դ ճառերու մէջ. նոյնպէս հատուածներ, որոնք յունարէնին մէջ երկու մաս եղած են, մինչ հայերէնի մէջ մէկ են: Կան դարձեալ հատուածներ ալ, որոնք ոչ հայուն մէջ եւ ոչ Բիւլլոսի լատին թարգմանութեան մէջ կը գտնուին. որ կը նշանակէ թէ Բիւլլոսի օրինակն թէեւ յոյի կը կոչուի, սակայն այնու հանդերձ բաւական հին ընթերցուածներ կը բովանդակէ: Այս ամէնը նկատելով՝ աւելորդ աշխատութիւն համարեցանք երկայն ժամանակ դեգերիլ այս ինքզրով. եւ արդէն Հ. Զարբ. նշանակած է իւր 'Մատենադարան'ին մէջ հայուն համապատասխան էջերը Ծիր. Մայիի ապագրութեան վերջին: Յընթաց գրութեանս քանի մ'օրինակ կը տեսնեն մեր ընթերցողներն:

* Ն. Ա.

(Մեղեդիք ԳԼ Ա՛ՔԻՄԻ)

ՀԻՆ ՀՆՈՅԹ ՓՈՂՈՎՐԳԱՎՆ ՎԵՊԵՐԸ ՆԻ
ՄՈՂՈՎԷՍ ԽՈՐԵՆՈՍԻՆ

(ՀԵ՛ՐԱՆԻՍ-ԻՆԻՒՆԻ)

Բ. Հ Ա Յ Կ

4. Հայկի ապստամբութիւնն եւ ճակատը Բէլի հետ: Ահա այս ազգային խիզախ նահապետը, օժտուած ոչ միայն մարմնաւոր ցոյժով, իրբեւ "Քաջ եւ երեսելի ի մէջ սկայիցն", այլ եւ վեհանձն եւ անհնազանդ ոգով, իրբեւ պաշտպան նեղիակների, խրոխտացու ձեռք բարձրացնել տիտանեան Բէլի բռնաւորութեան դէմ. չկամենալով խնայարհիլ նորա ամբարտաւան լծի տակ եւ իւր սերունդը ստրկութեան մատնել, նա շեւց գնաց Բարբելինց "որդւովք իւրովք եւ գետերօք եւ որդւոց որդւովք", թւով իրբեւ 300, գեպի հիւսիս՝ երկիրն Արարադայ (նոր. Աժ): Այսպէս կը սկսի հայ ժողովրդական աւանդութիւնն՝ նախահարց գաղթման մասին ի Հայսո Պառաճե-

լով երկրի մի մասը "ի լեռնոտին միում ի դաշտավայրի", Հայկ տալիս է այս կաւածքը Վաղմին, Արմենակայ որդուն, ի ժառանգութիւն. "Այս արգարացուցանէ զանդիր հին ասացեալ զըոյցս", կ'աւելացնէ մեր պատմաֆգիրը, բնաւ չմոռնալով ուրանալ այն աղբիւրը, որտեղից կը բղխէր ազգի առաջին գիւցազների գործոց յիշատակը: Ինքն նահապետը ապա գիմց դէպի հիւսիս-արեւմուտք եւ բնակեցաւ Հարբում, որտեղ շինեց Հայկաշէն գիւղը. տեղի բնակիչք ինքնակամ հնազանդեցան նորան.՝ "Արգարացուցանէ եւ այս զաստեալ զըոյցս անգիրս", ախորժելով երկրորդէ խորեւնացին, որին հարկաւ հաճելի էր կրկին դէպք ունենալ՝ իւր ընթերցողին հաւատ ներշնչելու առ իւր գրաւոր 'մատենան',:

Մինչեւ այստեղ մեր մատենագիրը գրեթէ բաւացի կը կրկնէ այն, ինչ որ կ'աւանդէ Անանուն, անշուշտ իւր առջեւ ունենալով իւր նախորդի գործը: Ապա երկու պատմագրեր միմեանցից բաւական կը տարբերին՝ տեղի ունեցած ճակատի մանրամասնութեանց նկատմամբ: Ցարբերութիւնք երբեմն այն աստիճան զգալի են, որ թոյլ են տալիս երկու խմբագրութիւններ մօտ առ մօտ միմեանց հետ համեմատել:

Հսկայ որսորդ տիտանեան Բէլը, այսպէս կը պատմէ Անանուն, իմանալով, որ "մի ոմն Հայկ անուն նահապետ ազգացն ոչ հնազանդեցաւ ի ծառայութիւն նորա, եւ ոչ կանգնէր ի տան իւրում զպատկեր նորա եւ ոչ մեծարէր զնա աստուածօրէն շքով", վառեցաւ բարկութեամբ յանդուռն պատամբի դէմ: Դիւցազնի գաղթելուց յետոյ նա հնաւանուտ եղաւ նորան ծանր զօրքով մինչեւ նորա բնակատեղը՝ Արարադ երկիրը: Վազմուս իւր ընտանեօք հանդերձ շտապեց ապաստանիլ տան նահապետի մօտ, բերելով նորան այս անակնկալ ցոյժը. Հայկ՝ ունեւելով Արամնակ, Վարման եւ "զորդիս նոցա եւ զորդիս եւ թանեցուց զստերաց իւրոյ", ճակատեցաւ թշնամու հետ, սակայն, չկարողանալով դիմադրել բազմութեանն, գնաց փախստական, հուպ ընդ հուպ հալածւած Բէլից: Կանգ առաւ յանկարծ հայ դիւցազնի եւ որոտաց թեռոզ բռնաւորի երեսին՝ "Չի՞ պնդեալ գաս զհետ իմ. դարձիր անդրէն ի

1 Թէ Հայկաշէնի շինութիւնն եւ բնիկ ժողովրդի նախնութեւն թէեւ ինչ ինչ մանրամասնութիւններ, որոց վերայ մատնացոյց թէ՛ անելու ստորեւ, ծանօթ չեն Անանուսին: